

ГОВОРИ СЕ ЗА НЕЩО (Опити върху повестта „Чичовци“)

Стилиян Стоянов

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

Резюме. Статията коментира повестта „Чичовци“ в контекста на Вазовата поезия и проза от 80-те години на XIX век. Акцентът е поставен върху говоренето в повестта. Защишава се тезата, че чрез думите персонажите заявяват своите претенции за собствена значимост. Те могат да говорят за всичко, защото от думите им не произлиза нищо. Друга коментирана теза е метаморфозата на чичовците, проследена в „Чичовци“ и в романа „Под игото“, и Вазовата концепция за философия на историята.

Keywords: conversation, return to the past, metamorphosis, polyphony, philosophy of history

Известно е, че Вазов става прозаик по принуда – трябва да се запълни броят на сп. „Наука“ и главният редактор публикува мемоарния текст „Неотдавна“. Това става през 1881 г. Очевидно прозата допада на Вазов не просто като средство, с което по-лесно (поради обема) се запълват недостигащите страници на списанията. Тя дава възможност да се изобрази езикът на миналото, а не само концепциите за миналото. В Пловдив, където е от 1881 до 1886 г., и в Одеса Вазов се обръща точно към миналото – като концепция и като език. Концепцията е многократно коментирана и затова само ще я скицирам: миналото е доброто време, в което българите са станали народ („От днеска нататък българският род история има и става народ“), благодарение на последователните усилия на титаните на Българското възраждане. Един път конституирал се въз основа на Историята, този народ слуша Думите на своите Водачи (Раковски, Бенковски, братя Миладинови, Левски) и расте. При това расте бързо („И в няколко деня, тайно и полека, народът порасте на няколко века“). И друго, което е важно във Вазовата картина на миналото: народът е единен („И всякоя възраст, класа, пол, занятие / зимаше участие в това предприятие;“). Растежът и единението болезнено липсват на Вазов в следосвобожденското време, характеризирани като време на пустота и апатия в едноименните му стихотворения. През 1883 г. Вазов публикува стихотворението „Линее нашто

поколение“, в което българският народ е наречен „племе закъсняло“. Промяната в номинацията е знакова – народът се е превърнал в племе. Групата от хора, които са имали общ смисъл, цел и идеали, се е превърнала в племе, което по-скоро съществува, отколкото живее („живейш ли, мреш ли, ти не знайш!“). Изгубила се е историческата перспектива, настоящето е изпразнено от смисъл, племето се води единствено от своите физиологични инстинкти.

В някаква степен този процес е нормален. Не би следвало да се очаква, а и не е възможно хората да живеят дълго време в състояние, което самият Вазов в „Под игото“ определя като „пиянството на един народ“. Смяната на времената и на състоянието на хората обаче болезнено отеква в българската литература. Търси се и обяснението защо става така, като в първите години след Освобождението то се намира в това, че българският народ е освободен, но не е свободен. Най-концептуално тезата е изразена от Стоян Михайловски: „Ние ще покажем, че всяка ненавременна свобода е лъжесвобода и че всяка лъжесвобода е пречка за развоя на истинската свобода“. И по-нататък: „А у нас – в съвременна България! Как силно бие в очи фактът, че освобождението, дарено от русите – не беше освобождение на душата, а беше освобождение чисто физическо!“. Тъжното заключение е: „Да, робът изчезна – робът продължава свят да светува“⁽¹⁾.

Вазов долавя тези настроения и в „Опълченците на Шипка“ се опитва да опонира, че свободата не ни е дар, че българите са я извоювали. Едновременно със стихотворенията от цикъла „Епопея на забравените“ обаче той публикува и „Линее нашто поколение“, „Пустота“, „Апатията“, „Практическият човек“, които по същество илюстрират наблюденията на Стоян Михайловски и не само. „Практическият човек“ може да се разглежда като своеобразно поетическо въведение към Алековите „Разни хора, разни идеали“ и „Бай Ганьо“.

Вижда се, че Вазов не е доволен нито от езиците на настоящето, нито от неговите идеали. В такава ситуация е нормално той да се обърне към миналото. Редакторските неволи по запълването на „Наука“, които раждат прозаика Вазов, в следващите десетина години се превръщат в средство, което го връща във времето, което той обича и в което се чувства добре. Самият Вазов определя това като щастие в предговора към петото издание на „Под игото“ от 1920 г.: „Прокуден от България през 1887 година, аз прекарах около една година в Одеса. Много скръб, много мъки изпитах там по изгубеното отечество. Умът ми, сърцето ми, душата ми постоянно летяха към него. Но ето, дойде ми вдъхновението да напиша тоя роман и аз задишах пак въздуха на България. Хиляди спомени оживяха, хиляди картини, ярки и хубави, плениха моя умствен поглед, картини от бурния живот на отечеството през Априлското въстание. (...) Аз забравих мъките на изгнанието. Аз бях честит, къпейки се във вълните на скъпите и незабравими спомени...“⁽²⁾

Знаковата проза на Вазов от 80-те години („Немили-недраги“, „Чичовци“ и „Под игото“) възпроизвежда последните десетина години преди Освобождението – като „галерия от типове и нрави български в турско време“ и като сцени „Из живота на българите в навечерието на Освобождението“. Известно е, че повестта „Чичовци“ и романът „Под игото“ се базират на спомените на Вазов от родния му Сопот, както и че името на града в „Чичовци“ не е споменато, а в „Под игото“ съществува като Бяла черква – превод от турското име на града. Претенцията на автора е ясна – да изнесе „галерията“ и „сцените“ извън регионалната ограниченост и да им придаде общобългарска значимост. Другата важна задача е да се спре върху метаморфозата на чичовците. За нея може да се говори, ако разгледаме „Под игото“ и „Чичовци“ в контекста на прекрасно формулирания от Милена Цанева конструкт „сопотски микрокосмос“. Защото в „Чичовци“ метаморфози няма, а пък в „Под игото“ времевият интервал от една година (април, 1875 – май, 1876), в който се развива действието, е твърде кратък, за да направи логиката на метаморфозата убедителна. Вероятно това е усещал и самият Вазов и затова, без да прави връзка между сюжетите, пренася част от галерията от образи от „Чичовци“ в „Под игото“.

И така, кой и за какво говори в „Чичовци“? И по-важното: какво изразява, какво означава това говорене?

Да направим едно лингвистично отклонение. От времето на ОПОЯЗ насам се говори за два типа езикови употреби: автоматизация и актуализация. Основно при автоматизацията е установяването или поддържането на контакт. Много често диалогът странно (понякога гротескно) се разминава със ситуацията. Любимият ми пример е следният: нося пакета с боклука към контейнера, среща ме съседът Х. и ме пита какво правя. Логичният отговор би бил: „Не виждаш ли, нося боклука към контейнера“. Обичайните отговори обаче са други: „Добре съм“, „Дай да се видим тези дни“, „Абе ще се оправя“ и т.н. Информация по същество не се обменя, важното е да се говори за нещо: едно, защото не върви да подминаваш съседа си мълчешком, и друго – защото и на двамата ви е приятно да си говорите.

Горе-долу такава е езиковата ситуация в „Чичовци“. Те могат да говорят за нещо и за всичко, защото от говоренето им не произлиза нищо. А не произлиза, защото те се чувстват удобно в света, в който живеят, и не мислят да го променят. Чрез маниера на говорене те реализират своята индивидуалност и заявяват своите претенции. Претенциите не отговарят на покритието и от това произтича смехът в „Чичовци“. Иванчо Йотата продава маслини „от важна степен и с твърде способна цена“, Хаджи Смион е вещ в българската история, защото знае песента „Поискал гордий Никифор“; разпалено се спори кое е по-важно: черковният или източният въпрос, изобщо говори се за всичко, което е над ежедневието, включително и за това дали да я има йотата, или не в българската азбука. Тоест в дискурсивното поле на чичовците попадат всякакви

теми: от българската азбука до световната история. И това е така, защото те имат претенцията да са от „по-първите хора“. Иванчо Йотата заявява: „Време е, ние, учените, тоест, да се соберем и влезнем в соглашение... трябва да оправим языка и прочия.“ и многократно заявява, че е било по-добре той да изгори, а не списанията му. Хаджи Смион и Мирончо си говорят на влашки като в прециозки роман: „Добро утро, драги господине мой“ (Хаджи Смион) и в отговор: „Заповядай любезни приятелю драгий, заповядай.“ (Мирончо). Думите за чичовците са средството, което магически ги прави други, някак си по-значими, ако не в очите на другите, то поне в собствените им очи.

В повестта „Чичовци“ се вижда шумното многоречие на българските градчета от последните години преди Освобождението. Да вметна, че многоречието е една от важните характеристики на Възраждането, доколкото то е израз на едно вече отварящо се общество. Чичовците са наясно както с балканската и световната политика, така и с дамаскините (Иванчо Йотата усилено ги чете, даже се опитва да пише в дамаскинарски маниер), те са дочули, че в планината има чети, че няма как Московеца да не ни освободи; Варлаам Копринарката е чел църковните книги и те са променили маниера му на говорене, което пък кара Коно Крилатият възхитено да „пришушне“: „Много чело, много знай!“.

Многоречието на „Чичовци“, разбира се, не е ограничено само в изискания стил на регистър, в който маслините са „на способна цена“. Булките на Иван Селямсъза и Варлаам Копринарката, позиционирани съответно на покрива при комина и на крушата, изстрелват една срещу друга гюлета от класически български клетви. Споменато е, че и Селямсъза се включва в престрелката между двете батареи, изпращайки „тозчас няколко анадолски гюлета попръжни“. Съвременният читател обаче само може да гадае как точно са звучали псувните на Селямсъза. Литературата от края на XIX век все още се свени да сложи псувните в устата на своите герои. Затова пък недвусмислено показва, че те, псувните, са част от езиковото битие на човека. В този смисъл, убедително звучи тезата, че прочутото „Майка му мечка“ в устата на Боримечката от романа „Под игото“ е просто евфемизъм. И понеже стана дума за клетвите и псувните, изкушавам се да кажа, че думите на чичовците изпълняват функция, подобна на тази на клетвите и псувните – заявяват претенция, която нито има как да бъде изпълнена, нито някой иска това. Обаче на говорещия му олеква.

Думите обаче са опасно нещо и чичовците го изпитват на собствения си гръб. Главата „Разходката“ завършва с едно заптие, което вика даскал Гатю в конака. Преди това господин Фратю е говорил за свободата. Не защото е революционер, а защото така е решила компанията.

– Даскале, кажи слово оттат – извика Иван Бухалът.

– Върху кое?

– За което щеш – обади се Головратът.

– За греха на Адам и Ева – рече Мирончо и се изсмя.

– За победения Никифора – обади се Хаджи Смион и погледна убийствено иронически Йотата (Хаджи Смион беше вещь в българската история, с която се беше запознал само чрез песента „Поискал гордий Никифор“).

– За малкия пост, дето иде – каза предпазливият Хаджи Атанасия, защото се боеше от такива песни, които можеха да му донесат беда на главата.

– За свободата – извика господин Фратю, като бутна учителя и се качи той на „Волът“.

– За свободата, за свободата! – всички извикаха с възторг, защото господин Фратю минаваше за пръв оратор.

Господин Фратю се одушеви, устреми ръце и очи към небето и настръхна, и с една театрална поза започна тържествено-високопарно, в тона на оная епоха:

– Братя! Въздухът трепери! Балканът се тресе и доловете ехтят от реванието на балканския окования лев! *Liberté, O, Liberté!* Ще дойде време и ти да царуваш в тия прекрасни места, дето се веи inferналният полумесец на нашия петвековен неприятел и тиранин! Скоро по величествените върхове на тая стара майка (той посочи Стара планина), дето се е проливали цели столетия българска кръв, ще се развее гордий пряпорец на български герой, внук на славния Крума, Асеня и Симеона; вече пукна първата пушка на нашето *Liberté*, а знаете ли какво казва нейният гръм? – Ставайте, храбри българи! Доста робство и тиранство! Братя! Въздухът трепери!...

– Да живеи България! – извика възторжено учител Гатю.

– Даскале, хай на конака с мене, вика те боят! – каза някой груб глас по турски. Всички с ужас се отстраниха пред заптието, което се промъкна между тях.

Позволих си този сравнително дълъг цитат, защото той много точно показва ситуацията „говори се за нещо“. Да припомним, че преди речта компанията е пила вино, играла е хоро, а Мирончо е пиял песента „Де си гълъб, де“. Речта би следвало да бъде върхът на излетното удоволствие, но случаят решава друго.

В цитирания откъс е казано и още нещо важно: господин Фратю е в театрална поза и говори високопарно в тона на „оная епоха“. За театралността на епохата пише и Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“. Ще рече, че и чичовците, и апостолите на Априлското въстание са потопени в театралността. Странно е само на пръв поглед. Ако разгледаме Възраждането като време, в което се поставя началото на модерността, нещата стават обясними. Усещането вероятно е, че да се живее и да се говори по начина, по който това се е правило в миналото, вече не може. Човекът иска да бъде друг, да стане друг. Най-лесно това се постига чрез ролята. Всъщност театърът е точно това: аз влизам в роля и ставам не-аз, играя някого другото и това ми харесва. Чичовците не искат да бутат царщината, е, нямат нищо против, ако някой

друг го направи (Филип Тотю, Русия), склонни са дори да говорят за свободата (както и за малкия пост, дето иде), но много искат да се чувстват други, по-значими. Постигат го чрез думите. Апостолите искат да свържат думите с делата, въздухът наистина да затрепери, а хората, в това число и чичовците, да не се страхуват от случайно появилото се запитие, както и от изрезката от вестник, зловещо припознавана като думи, които могат да те затрият. Апостолите обаче са малко, а чичовците – много.

Метаморфозата в двойката произведения „Чичовци“ и „Под игото“ е показана и с това как хората престават да се страхуват от думите си; думите, които са говорили зад стените на домовете си, излизат и се чуват на публичните места. Събка в главата „Радини вълнения“ на романа „Под игото“ уверено заявява, че от турско робство ще ни освободи цар Александър от Русия. Единственият, който е стреснат и излиза, е Стефчов. А пък след представлението на „Многострадалната Геновева“ хората пеят Чинтуловата песен „Пламни, пламна ти в нас, любов гореща,/противу турци да стоим насреща!“, а запазилият самообладание Дамянчо Григорът я превежда творчески на турския бей. Говоренето за нещо постепенно е променило хората. И това е важна част от Вазовата концепция за историята на българите в последните години на робството. Едва ли би могло да се каже, че чичовците са движещата сила на историята, но е ясно, че тя не може да тръгне, ако те не започнат да се променят. При това тяхната промяна е същностна и драматична, защото те по принцип не се чувстват зле в света, който обитават, ако светът бива разгледан откъм неговите материални измерения. В края на „Чичовци“ кръгът се е затворил. Чичовците седят в Джаковото кафене и говорят за познатите неща: за Източния въпрос, за силата на Русия, за силата на Турция, за малкия пост, дето иде, както и за това, че новоизбраните епитропи – Селямсъза и Копринарката – са срам за българския народ.

В края на „Под игото“ хората отново са се затворили в къщите си и единствената врата, която се отваря пред бягащия доктор Соколов, е тази на Милка Тодоричина. Чичовците са се върнали в привичното си състояние. Нещо обаче се е променило. Говоренето за нещо се е свързало с действия, искащи да променят статуквото. Нещо се е случило.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Стоян Михайловски, „Политически и философско-религиозни размишления“, <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=39&WorkID=648&Level=1> (04. 03. 2017)
2. „Най-доброто от Иван Вазов“, т.1, Книгоиздателска къща „Труд“, С., 2008, стр. 612.

SOMEONE TALKS ABOUT SOMETHING (ESSAYS ON THE STORY “UNCLES”)

Abstract. The paper focuses on the novel “Uncles” in the context of Vazov’s poetry and prose of the 80s of the nineteenth century. Emphasis is placed on speaking in the story. It argues that through the words the characters say their claims of self-importance. They can talk about everything, because their words did not originate anything. Another commented thesis is the metamorphosis of uncles, traced in “Uncles” and the novel “Under the Yoke” and Vazov concept of philosophy of history.

✉ **Prof. Dr. Stiliyan Stoyanov**
Department of Literature
Faculty of Philology
South-West University "Neofit Rilski"
66, Ivan Mihaylov St.
2700 Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail stilyan61@hotmail.com